

“Sport” in het Nederlands

Introductie en acceptatie van woord en activiteit (1840 - 1900)

Pieter Breuker

1. Inleiding

Het Nederlands heeft in de negentiende eeuw het woord “sport” aan het Engels ontleend. Daaraan verbonden is ook het overnemen van toentertijd al in Engeland beoefende sporten als cricket, voetbal en hockey. Lange tijd heeft ds. Simon Gorter gegolden als degene die het woord “sport” in het Nederlands heeft geïntroduceerd. Dat zou een interessante bijkomstigheid zijn geweest: Gorter was de vader van Herman, niet alleen beroemd dichter (*Mei*), maar ook beoefenaar van toentertijd moderne sporten als cricket, tennis, roeien en zwemmen. Voorzover ik weet, is Cees Miermans de eerste sportonderzoeker die, in 1955, op de vindplaats bij Simon Gorter heeft gewezen. Hij citeert diens reisverhaal van februari 1866 met daarin het woord “sport”, waarbij hij overigens verwijst naar deel 14 (uit 1936) van het gezaghebbende *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.ⁱⁱ Nu heb ik in een vluchtig en voorlopig onderzoek uit 2005 naar mogelijk nog oudere vindplaatsen laten zien dat de term al in een Nederlands woordenboek van 1847 voorkomt.ⁱⁱⁱ Verder kon ik nog op een treffer uit 1848 wijzen. Ik kom daar in paragraaf 4 uitvoerig op terug.

Hoe interessant de datering van het woord “sport” op zichzelf ook mag zijn, het is zeker niet van minder belang om te weten in hoeverre het concurreerde met aanduidingen als “vermaak” en “uitspanning”. Daarmee werden eeuwenoude activiteiten als kaatsen, kegelen, kolven en biljarten aangeduid. Verder wil ik in dit onderzoek nagaan wie het woord bekendheid hebben gegeven, in welke context dat is gedaan en, niet te vergeten, hoe er vanuit de bestaande, traditionele “sport”wereld én de taalgemeenschap op het woord “sport” en de daaraan verbonden activiteiten werd gereageerd. Ik plaats de term “sport” dus zowel in zijn talige als in zijn sport-historische en sociale context. Ik concentreer me daarbij op de periode 1840-1900: voor Nederland dateren de eerste sporen van moderne (Engelse) sporten vanaf ongeveer 1840, rond 1900 zijn die nieuwe activiteiten redelijk goed ingeburgerd.

Helaas kan ik, zowel door de beperkte ruimte als door gebrek aan voorstudies, bepaalde aspecten van mijn onderwerp in dit artikel alleen maar kort noemen. Een aantal daarvan verdient beslist nader onderzoek. Zo ‘moet’ de zoektocht naar nog meer potentiële oude vindplaatsen van het woord “sport” vanzelfspre-

kend doorgaan, maar - ik heb ze deels net al genoemd - er zijn meer belangwekkende onderwerpen, bijvoorbeeld: onderzoek naar de beoefenaren van oude vermaken en nieuwe sporten met betrekking tot datering, aantallen, geografische spreiding, leeftijd en sociale achtergrond; gebruik en betekenis van (indertijd) min of meer synonieme begrippen als “(volks)vermaak”, “sport” en “spel”; opvattingen en invloed van Jan ter Gouw, Nederlands eerste “sport”historicus; de grote Internationale Sport-, Visscherij en Paardententoonstelling van 1892 in Scheveningen (en in het algemeen de plaats van sport op lokale, regionale, nationale en internationale tentoonstellingen) en, ten slotte, de sportoptocht van 1898 op landgoed Clingendael bij Den Haag tijdens de inhuldiging van prinses Wilhelmina tot Koningin van Nederland. De geschiedschrijving van de (moderne) Nederlandse sport, ook die van de beginjaren, staat nog in haar kinderschoenen.

2. De introductie van de moderne Engelse sporten in Nederland

De meeste moderne Engelse sporten als voetbal, golf, atletiek en (lawn)tennis, werden in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland geïntroduceerd. Ze kwamen niet allemaal tegelijk en bovendien vond hun entree geleidelijk plaats.^{iv} Volgens Van Bottenburg lag het begin ‘in het midden van de negentiende eeuw’: toen ‘werden allereerst sporten met een aristocratisch verleden - jagen en paardrijden - overgenomen.’^v Ik zal me nu verder op Nederland concentreren, maar dat land stond, zoals voldoende bekend is, bepaald niet alleen in het overnemen van Engelse sporten. Dat verschijnsel manifesteerde zich overigens in de Engelse koloniën nog veel sterker dan in de niet door Engeland (in directe zin) overheerste landen.^{vi} Sportsociologen als Miermans, Stokvis en Van Bottenburg zijn het in grote lijnen eens over de motieven voor overname. Om daarvan een indruk te geven, citeer ik de laatste: ‘De overname van Engelse sporten maakte deel uit van een meer algemene belangstelling voor de leefstijl van de hogere klassen in Engeland. Die belangstelling vloeide voort uit het grote prestige dat dit land in de negentiende eeuw ontwikkelde toen het economisch, politiek en militair domineerde in de internationale machtsverhoudingen. Men sprak zelfs van een ware anglomanie

die geheel Europa beving [...]. Het is fascinerend om te zien hoe nadrukkelijk zij [te weten 'de stedelijke elitejeugd'] de Engelse sporters nabootste. Zij nam niet alleen de regels van de verschillende sporten over, maar ook bijvoorbeeld de kleding en de clubkleuren. Termen als *goal*, *corner*, *umpire*, *match* en *off side* deden hun intrede.^{vii} De invloed van Engeland ging zover dat ook voor een eeuwenoud en bij uitstek inheems vermaak als schaatsen 'de Engelse regels' ingang vonden.^{viii} Naast bewondering voor was er trouwens zeker ook verzet tegen de Engelse sporten en de daarbij horende terminologie (zie paragraaf 6).

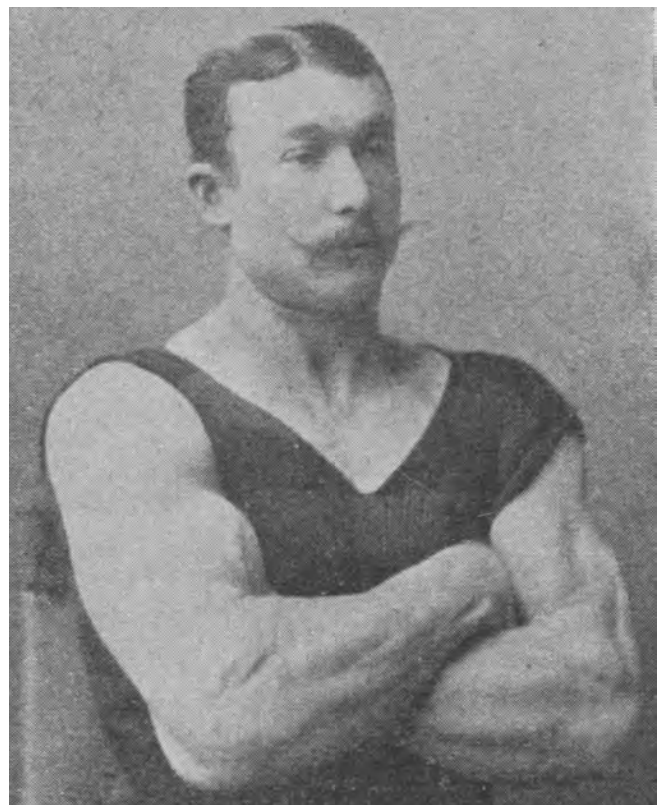
Wie waren nu de gangmakers in het overnemen c.q. overbrengen van de Engelse sporten? Van Bottenburg vermeldde al even 'de stedelijke elitejeugd', die bijvoorbeeld op het gymnasium (in zijn 'moderne' vorm vanaf 1876) of de hbs (ingevoerd in 1863) zat. In het algemeen valt te denken aan de voor vernieuwingen openstaande maatschappelijke bovenlaag, die vriendschappelijke contacten onderhield met Engelsen of naar Engeland trok om te werken of vakantie te vieren én aan Engelsen die in Nederland verbleven voor hun opleiding of werk (met name handel). En ook de aristocratie heeft dus een bijdrage geleverd, vooral met betrekking tot de modernisering bij het jagen en het paardrijden. Voor genoemde groepen gold dat ze over voldoende geld en vrije tijd beschikten om zich aan de Engelse sporten over te geven.

Een bijzondere groep vormden de (min of meer professionele) reizigers naar Engeland, over wie straks nog wat meer. Kostscholen - ook die in Nederland hadden (deels) Engelse leraren - hebben een voortrekkersrol gespeeld bij het overnemen. Zo wijst Van Horn op het belang van Noorthey bij Voorburg, waar volgens hem 'in het schooljaar 1847-1848 cricket in Nederland is begonnen'.^{ix} Nederland kon trouwens al in 1840 kennismaken met die sport toen van Charles Dickens' *Pickwick Papers* een Nederlandse vertaling verscheen, waarin de vertaler in een voetnoot het cricketspel 'in grote lijnen' aan zijn Nederlandse lezers uitlegde.^x

Antoon (Toon) Abspoel (1856-1925) was een bekend krachtsporter en roeier. Daarnaast heeft hij geschiedenis geschreven als eerste Nederlandse sportjournalist (zie hierboven). De foto komt uit: Jan Feith. Het boek der sporten. Amsterdam, 1900, p. 105.

3. Herkomst en etymologie van het woord "sport"

Een recente etymologische beschrijving van het woord "sport" is te vinden in het *Groot Etymologisch woordenboek; de herkomst van onze woorden* [in het Nederlands]: '<eng. sport <disport <oudfr. desport [ontspanning] <me.lat. disportus, disporta, disportatio [verflauwing, genoeg, sport], disportum [recreatie, recreatieruimte in een klooster], van dis- [naar verschillende kanten, uiteen] + portare [brengen, overbrengen], portari [zich laten brengen]'.^{xi} De oorspronkelijke betekenis is in de loop van de eeuwen flink uitgebreid en veranderd. De *Oxford Etymological Dictionary* geeft een zestien pagina's lang overzicht van de verschillende betekenissen en van de betekenisontwikkeling van het woord in het Engels. Ik beperk me tot een drietal omschrijvingen die voor dit artikel van belang zijn, met daarachter begin- en eindjaartal van de vindplaatsen: 'Pleasant pastime; entertainment or amusement; recreation; diversion' (1440-1848); 'Pastime afforded by the endeavour to take or kill wild animals, game, or fish' (1653-1860); 'Participation in games or exercises, esp. those of an athletic character or pursued in the open air; such games or amusement collectively' (1863-1978).^{xii} Het woord omvat dus een breed spectrum van betekenissen, variërend van "vermaak" tot 'exercise of an athletic character'. Huggins wijst erop dat de term in de negentiende eeuw in Engeland nog sterk verbonden was met 'field sports, especially hunting, fowling and fishing'.^{xiii}

4. Oudste vindplaatsen in het Nederlands

De mij op dit moment oudst bekende vermelding van het woord “sport” in het Nederlands dateert uit 1847. Zij is te vinden in Jacob Kramers’ *Algemeene Kunstwoordentolk, bevattende de vertaling en verklaring van alle vreemde woorden en zegswijzen, die in geschriften van allerlei aard, in de taal der Zamenleving, in handel, bedrijvenz. voorkomen*. Kramers omschrijft het woord als: ‘spel, scherts, grap, uitspanning, tijdverdrijf, kortswijl; landelijk vermaak, veldvermaak, inz[onderheid] alle lichaams oefeningen en uitspanningen, die vaardigheid, kracht en stoutheid vorderen, als: paardenwedlopen of harddraverijen, jacht, wedlopen, wedstrijden van allerlei aard.’^{xiv}

Deze definitie is in verschillende opzichten interessant. Kramers hecht een veelheid van betekenissen aan het woord, ook de meer moderne, die fysieke wedstrijdssport suggereren. Dat is, gelet op het publicatiejaar van zijn woordenboek, opvallend. In 1847 hadden, buiten het paardrijden^{xv} en misschien ook het jagen (Van Bottenburg is, zoals we gezien hebben, niet heel precies over de datering daarvan), de moderne Engelse sporten nog niet hun entree in Nederland gemaakt. Heeft de productieve lexicograaf Kramers, die bijvoorbeeld ook een - weliswaar twaalf jaar later verschenen - zakwoordenboek *Nederlands-Engels/Engels-Nederlands* op zijn naam heeft staan^{xvi}, gebruik gemaakt van zijn kennis van het Engels? Bij de beantwoording van die vraag is het goed om te weten dat, gezien de inhoud van het boek, Kramers’ term ‘Kunstwoordentolk’ moet worden opgevat als vreemde-woordentolk.

Van 1848 dateert de mij op één na oudst bekende vindplaats. Het gaat om een artikel over cricket in *Het Lees kabinet. Mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen*. Derde deel. Amsterdam. Ik citeer^{xvii}: ‘Maar het *cricket* is ook een spel, waaraan zich zoowel de eerste lord als de armste werkman kan verlustigen, en het heeft daarbij boven alle overige Engelsche *sports* (vermakelijkheden) nog dit voor, dat het zich minder voor zulke ontzettende weddingschappen schikt, als waarvan de Engelschen liefhebbers zijn, dewijl het niet in weinige minuten beslist is, maar dikwijls dagen lang duurt.’

De (anonieme) schrijver stelt expliciet dat hij cricket als een *Engelse* sport ziet (door hem ook ‘uitspanning’ en verder dus nog ‘vermakelijkheid’ genoemd; ik ga in de paragrafen 7, 8 en ook nog even 9 nader in op - onder meer - terminologische kwesties). Het lijkt erop dat de auteur een handleiding voor het cricket in Nederland heeft willen schrijven. Zijn artikel heeft als titel: ‘Het Cricketspel; Proeve van een duidelijke

en volkomen denkbeeld’. De auteur legt in het kort de regels van het cricket uit, waarbij hij dat plaatst in een denkbeeldige Nederlandse context: ‘Aangenomen, eene *cricket-club* te Utrecht wilde met die te Amsterdam eene partij spelen’.^{xviii} Helemáál vreemd voor toenmalige lezers hoeft die context trouwens niet te zijn: we hebben hiervoor immers gezien dat de vroegste sporen van cricket in Nederland al uit 1840 dateren.

Ik kom ten slotte nog even terug op de eerder al kort gememoreerde vindplaats uit 1866 bij Simon Gorter. De kern daarvan luidt: ‘Wij hebben ze thans ook in onze duinen, die Engelschen, maar ik zou hun naam toch niet gaarne op ‘t allerhoogste van den climax der aardische ongemakken plaatsen; integendeel - Daar kwamen zij met den winter opzetten, de trekvogels van nature; op grooten afstand en zonder moeite herkenbaar aan ... aan iets onuitwischbaars, iets dat onmiskenbaar Engelsch is. Let eens op die kloeke opgeschoten mannen door *sport* ontwikkeld’.^{xix}

Deze passage uit een brief verwijst naar Zuid-Frankrijk, waar Gorter voor langere tijd om gezondheidsredenen verbleef. Er is dus in die zin geen sprake van sport in Nederland. Het al eerder aangehaalde *Woordenboek der Nederlandsche Taal* merkt naar aanleiding van Gorters citaat zonder nadere toelichting op: ‘Het woord [“sport”] is [in het Nederlands] het eerst gebruikt met betrekking tot paarden- en jachtsport’. Miermans sluit zich daarbij aan: ‘[deze bewering] komt overeen met wat enkele pioniers van de voetbal- en cricketsport in Nederland van hun ouders hebben gehoord en schrijver dezes verteld’.^{xx} Zonder te willen stellen dat het *WNT* en Miermans ongelijk hebben, moet ik er toch op wijzen dat de bovengenoemde citaten uit 1847 en 1848 dat exclusieve verband aangeven noch suggereren.

Bezoeken van reizigers aan Engeland vormen een belangrijke bron voor oude vindplaatsen van het woord “sport”. Zo is de oudst bekende vermelding in het Duits afkomstig uit een brief van 9 oktober 1828 (!) van Hermann L.H. Fürst von Pückler-Muskau, die hij vanuit Engeland aan zijn vrouw Lucie in Duitsland schreef: ‘Sportsman, Sport ist ebenso unübersetzbar, wie Gentleman’. En in 1844 noteerde een andere Duitse Engelandganger, Johann Georg Kohl, in zijn reisverslag: ‘Die Sports ... wir haben für dieses Wort kein entsprechendes und sind daher fast gezwungen, es in unserer Sprache aufzunehmen’.^{xxi} Beide citaten geven ook aan dat het Duits bij gebrek aan eigen adequate terminologie het vreemde woord “sport” (met zijn verscheidenheid aan betekenissen) wel moest overnemen. Het algemeen gebruikelijke ‘Leibesübungen’ was daarvoor ongeschikt.

5. Het achterhalen van andere oude vindplaatsen

Hoewel het uiteraard mogelijk is gericht naar meer oude vermeldingen van het woord "sport" te zoeken, moet men zich er goed van bewust zijn, dat aan het daadwerkelijk vinden daarvan een toevallige kant kan zitten. Zo lang niet alle teksten^{xxii} uit de betreffende periode digitaal toegankelijk én goed doorzoekbaar zijn (zowel het een als het ander is op dit moment nog een utopie), blijft ook na eventuele nieuwe vondsten de vraag bestaan of er nog niet meer verborgen vindplaatsen zijn. Belangrijke wél beschikbare bronnen als woordenboeken melden veel, maar niet alles (bijvoorbeeld niet het 'cricketcitaat' uit 1848). Bovendien doen ze dat met een zekere vertraging: een nieuw woord moet in de regel al enige tijd in gebruik zijn wil het worden opgenomen. De conclusie kan dus zijn dat het mogelijk (en wat mij betreft ook waarschijnlijk) is nog oudere vindplaatsen dan die van 1847 uit Kramers' *Algemeene Kunstwoordentolk [...]* op het spoor te komen. In dat verband valt te denken aan algemeen-culturele en letterkundige bladen met hun besprekingen van - ook buitenlandse - boeken (bijvoorbeeld het sinds 1837 verschijnende *De Gids*), studentenalmanakken, jongensboeken en belletrie in het algemeen. Egodocumenten (vooral ook de niet-gepubliceerde), zoals brieven, dagboeken of reisverslagen van reizigers en vakantiegan- gers naar Engeland, bieden misschien nog de beste kansen. Voor alle duidelijkheid: van eventuele vermel-

Pim Mulier introduceerde in 1890-1891 het Engelse bandy - polo op het ijs, maar dan zonder paarden en qua regels en tactiek mede geïnspireerd op voetbal - in Nederland. Hoewel vooral een mannensport, werd bandy, getuige bovenstaande, door Mulier zelf vervaardigde tekening, ook door vrouwen beoefend (in: Willem Mulier. *Wintersport*. Haarlem, z.j. [1893], p. 180).

dingen voor, laten we zeggen, ongeveer 1840 mogen we aannemen dat die geen betrekking zullen hebben op dan al in Nederland daadwerkelijk beoefende Engelse sporten gezien de tijd van waaraf die hier werden gespeeld. Daarbij past overigens de relativiserende aantekening dat we vrijwel zeker nooit precies zullen weten wanneer een Engelse sport voor de allereerste keer zijn spelers in Nederland heeft gevonden.

Een bijzondere bron van informatie vormen kranten. Ik heb het vanaf eind 2007 volledig beschikbare digitale archief van de sinds 1752 onafgebroken verschijnende *Leeuwarder Courant* onderzocht. Dat bestaat uit maar liefst ruim 3½ miljard woorden. De krant is daarmee een Fundgrube voor onderzoek, ook op het gebied van de sporthistorie. De oudste vermelding van de term "sport" is te vinden in de editie van 5 april 1880 (p. 1): 'Men kan zich geen denkbeeld vormen van de opgewondenheid, die thans [vanwege de verkiezingen] allerwege in het vereenigd koninkrijk heerscht. Het heeft er veel van een kermis of liever van een sport.'^{xxiii}

Het citaat is laat, misschien wel later dan verwacht. Aan de andere kant zijn er meer aanwijzingen dat het lang heeft geduurd voordat het woord "sport" min of meer bekend werd (zie de paragraaf hierna). Wat verder aan het citaat opvalt, is de bijzondere betekenis die we aan het woord "sport" moeten geven. Blijkens het vervolg van de tekst heeft de schrijver met name de drukte en publiciteit rondom een sportachtig evenement op het oog. Als een woord in zo'n bijzondere betekenis wordt opgevoerd, wil zulks óók zeggen dat het dan al enige bekendheid moet hebben gehad.

"sport" is niet het oudste sportleenwoord uit het Engels in het Nederlands. In haar rijke proefschrift noemt Nicoline van der Sijs als nog veel oudere Engelse leenwoorden onder meer 'trainen' (1573), 'voetbal', 'wicket' (beide 1648) en 'regatta' (1702).^{xxiv} Uiteraard kan de *Leeuwarder Courant*, die immers sinds 1752 verschijnt, voor die woorden geen oudere vindplaatsen geven, maar dat doet ze, in vergelijking met het zojuist genoemd proefschrift en het *Groot Etymologisch Woordenboek* wel - zij het nipt - voor 'boksen'. De krant bevat op 9 juni 1802 (p. 2) de zinsnede 'boxen of vegten met de vuisten'. In haar proefschrift dateert Van der Sijs 'boksen' op 1808, net als in haar *Groot Etymologisch woordenboek*.^{xxv}

De invloed van het Frans op het Nederlands op het gebied van spel is nog weer eeuwen ouder. Zo zijn bijvoorbeeld 'scaec ende mat' (van Frans 'échec et mat') en 'kaatsen' (van Picardisch 'cachier') volgens het *Groot Etymologisch woordenboek* al tussen 1265-1270 resp. 1374-1394 overgenomen.^{xxvi}

6. Redenen waarom “sport” aanvankelijk maar moeizaam in het Nederlands doordrong

In deze paragraaf probeer ik het gat tussen de mij oudst bekende vindplaats van het woord “sport” en de vroegste vermelding ervan in de *Leeuwarder Courant* te verklaren. Anders geformuleerd: hoe kan het dat het woord tussen 1847 en 1880 nog maar zo weinig ingeburgerd lijkt?

Allereerst wijs ik er nog eens op dat de door mij genoemde vindplaatsen uit 1848 en 1866 (en 1828 en 1844 in het Duits) in *particuliere* teksten zijn te vinden. De enige uitzondering daarop vormt Kramers' *Algemeene Kunstwoordentolk* uit 1847, maar zoals ik hiervoor al min of meer heb gesuggereerd, hoeft zijn (bijna encyclopedische) omschrijving van het begrip niet te betekenen dat er toen al Engelse sporten in Nederland werden beoefend en dat het woord al gangbaar in het Nederlands was. Het nog vreemde karakter van de term komt ook tot uiting in de titel van Kramers' woordenboek ('Kunstwoord') en in het cursief drukken ervan zowel in de crickettekst van 1848 als in Gorters brief uit 1866.

Het voorgaande is in verband te brengen met de lang betrekkelijk kleine groep die gegrepen was door de Engelse sporten. Vóór 1880 bestonden er vrijwel geen verenigingen op dat gebied.^{xxvii} Volgens de *Sport-Almanak* voor 1886 waren er aan het eind van 1885 in totaal ongeveer '150 verenigingen': 'Er zijn hier te lande 20 zeil- en roeiverenigingen, 19 ijsclubs, 19 wielrijdersclubs^{xxviii}, 39 schiet- en exercitie-verenigingen, 37 cricket-, football- en lawntennisclubs, benevens eenige harddraverij- en renverenigingen, jacht-, zwem-, kaats- en kolfclubs en de bonden die zij vormen.'^{xxix} Er mocht dan tot 1886 een zekere groei zijn, in absolute zin ging het natuurlijk nog steeds om een klein aantal verenigingen en dat gold a fortiori voor de Engelse sporten. Het beoefenen van (georganiseerde) sport, inclusief de vanouds in Nederland gebruikelijke voorlopers daarvan als kegelen, kaatsen of schaatsen, bleef in de negentiende eeuw sowieso tot een kleine minderheid beperkt. Uitgaand van alle bij een sportorganisatie aangesloten leden, komt Stokvis voor het jaar 1900 op 23.000, van wie 2.000 lid waren van de voetbalbond.^{xxx} Van Bottenburg noemt een iets hoger cijfer, namelijk 30.000. Volgens hem nam nog in 1904 het aantal verenigingen op het gebied van de Engelse sporten afgezet tegen dat van de 'inheemse sporten' 'een marginale plaats' in.^{xxxi}

Meer dan eens benadrukken schrijvers de onbekendheid van het woord “sport”, tot in de jaren '80 van de 19de eeuw. Ik noem, uit drie verschillende culturen, steeds één voorbeeld.

Jaap van Stolk, de eerste voorzitter van de in 1878 opgerichte Haagsche Cricket Club, vermeldt over dat jaar: 'En sport, het woord was in Holland nog vrijwel onbekend!'^{xxxii}

Schrijvend over de jaren 1880-1885 stelt 'Amateur': 'Ik herinner me nog heel goed, dat ik mijn vader aan een zijner vrienden hoorde vragen [...]: “Dat woord “sport”, wat zou dat toch eigenlijk beteekenen?”'

't Was toen in die dagen van '83-'84, naar ik meen, een felle strijd om de superioriteit onzer Friesche hardrijders en het woord “sport” was toen zoo weinig bekend, dat slechts enkele voorstanders van een betere inrichting onzer wedstrijden en een meer gezondere opvatting van training en lichamelijke ontwikkeling het durfden te gebruiken.'^{xxxiii}

In Duitsland was de situatie niet anders. In het volgende citaat betreft het niet eens het woord “sport” zelf, maar gaat het om het verschijnsel als zodanig: 'Daß es [tussen 1878-1888] überhaupt so etwas wie “sport” gab, das merkte die gleichgültige Bevölkerung vor zwanzig, drei ïg Jahren eigentlich nur an den Pappschildern, die in den Fenstern kleiner Bierlokale hingen: 'hier tagt der Athletik-Club Scharfe Keule'.^{xxx}

Een andere belemmering bij de acceptatie en verdere verspreiding van het woord “sport” vormden de vele tegenstanders van de moderne sporten en hun beoefenaren. Als grondlegger van de historiografie van de Nederlandse sporten geldt Jan ter Gouw. Het is van belang om het begrip 'sporten' hier nadrukkelijk te betrekken op de vanouds in Nederland gangbare spelen. Ter Gouw noemt die, geheel naar de aard van zijn tijd, 'vermaken'. In 1871, aan het begin van de overgang van traditionele spelen en gebruiken naar moderne sporten, verscheen zijn nog altijd informatieve en regelmatig geraadpleegde *De volksvermaken*. Het woord “sport” komt in Ter Gouws omvangrijke boekwerk (710 bladzijden) niet voor. Hij had, gezien het verschijningsjaar van zijn studie, de term *kunnen* gebruiken, niet alleen omdat die toen al in kleine kring bekend moet zijn geweest, maar zeker ook omdat Ter Gouw, zijns ondanks, een heel enkele keer en opvallend kort, Engelse sporten aanroert. De belangrijkste passage in dat verband is deze: 'Ja, als wij nog in onzen tijd, in een land “which boasts of its civilization and refinement”, de gentlemen zich met bokspartijen zagen vermaken; als wij diezelfde gentlemen bij hun lievelingsspel, den *football*, elkaâr zien slaan en schoppen, dat ze zien noch

hooren, staan noch zitten kunnen, - dan zeggen wij alweêr de Haagsche Mevrouw bij Huygens na: "heiligh Holland!" waar de bekkesnijders en hoopvechters al lang afgemarcheerd zijn.^{xxxv} Ter Gouw heeft zich duidelijk genoeg niet willen onderscheiden als propagandist van de moderne Engelse sporten.

Al vijf jaar vóór Ter Gouw had de veel minder bekend geworden Frederik Nagtglas zich kritisch over vernieuwingen in de sport uitgelaten: 'Balslaan, kaatsen, maliën, kolven en kegelen zijn, gelijk wij opmerkten, oefeningen, welke in ons vaderland te huis behooren en die ten minste even goed zijn als soortgelijke spelen, welke men met moeite [sic!] uit het buitenland zou willen overplaatsen.'^{xxxvi} In feite is Nagtglas' door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bekroonde studie over 'volksvermaken' net als Ter Gouws werk één lang pleidooi voor de oude, inheemse spelen.^{xxxvii} Beide mannen zullen, wellicht tegen beter weten in, al vroeg het tij hebben willen keren, maar de komst van de moderne Engelse sporten was eenvoudigweg niet te stuiten.

Nagtglas en Ter Gouw stonden overigens bepaald niet alleen met hun kritiek. Ik kan dat duidelijk maken door de mening van de *Leeuwarder Courant* (tot ongeveer 1900) weer te geven. Deze citeert regelmatig schrijvers die gekant zijn tegen de moderne Engelse sporten of ze neemt ingezonden stukken van die strekking op. Als bezwaren gelden onder meer dat de sporten (jonge) mensen van het werk afhouden^{xxxviii}, ze ongezond zijn, zeker bij 'bovenmatige inspanning', zoals bij het wielrijden, blessures veroorzaken, met name voetbal (en dan in het bijzonder de Amerikaanse variant daarvan)^{xxxix}, tot fanatisme in plaats van spelplezier leiden^{xl} en taalvervuiling veroorzaken door het overnemen van de Engelse terminologie.^{xli} De redactie zelf waarschuwt verschillende keren tegen de lichamelijke gevaren van het 'overdreven' beoefenen van sport. Een variant daarop is te vinden op de voorpagina van de krant van 23 juli

Jan ter Gouw moest niet veel hebben van moderne school- en kamergymnastiek (zie noot 42): hij had meer op met de 'vrije' gymnastiek. deze illustratie ('Nar en kunstmakers') uit Ter Gouws *De volksvermaken* (1871, p. 35) geeft van het laatste een beeld.

1894: '[...] en hoewel het opkomende geslacht ook hier ter stede veel liefde voor de sport schijnt te bezitten, - Leeuwarden telt nu reeds drie lawn-tennis clubs met meer dan vijftig leden, - gelooven we dat de sportmanie bij onze boeren en tegenwoordige grondbezitters vooreerst nog niet zoo groot is, dat ze hunne weilanden aan het golfspel zullen opofferen.' De belangrijkste uitzondering op de negatieve beeldvorming betreffende de moderne sporten vormt (de uit Duitsland overgenomen) gymnastiek.^{xlii}

Een kritische houding tegenover de 'sportman' blijkt uit het volgende citaat, dat betrekking heeft op 1883. Jan Cornelis Burkens schrijft naar aanleiding van een nieuwe naam voor het bondsblad van de Nederlandsche Vélocipèdisten-Bond, de voorloper van de in 1885 opgerichte ANWB: 'Een naam? What is [in] a name? O, zooveel, vooral in dien tijd, toen het iemand een zekere voornaamheid, een zeker air van degelijkheid gaf, wanneer hij zich niet met sport bemoeide. Sport? bah, jongenswerk, voor zoover het wielrijden en roeien en cricket en voetbal betrof. Sport? bah, werk voor verkwisters, wanneer men paarden liet rennen of draven. Men zou bij het solliciteeren voor een betrekking het wel uit zijn hoofd gelaten hebben te zeggen, dat men vélocipède reed. De sportman had zoowat dezelfde reputatie als nu een koorddanser.'^{xliii}

De door mij hier geciteerde negatieve passages over moderne Engelse sporten zijn dus al vroeg te horen. Ik ben ervan overtuigd dat verder zoeken nog (veel) meer vindplaatsen oplevert. Die waarschijnlijk in brede kring levende negatieve houding zou ook (mede) kunnen verklaren waarom het woord "sport" zo laat in de *Leeuwarder Courant* opduikt.

7. 'Alles' is sport

Vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw ging het betrekkelijk snel met de verdere inburgering, tot op zekere hoogte mogelijk zelfs popularisering, van het woord "sport". Daaraan hebben verschillende factoren bijgedragen. Twee wat minder belangrijke heb ik al genoemd: de toename van het aantal sportclubs en het (regelmatig) uitkomen van het blad *Nederlandsche sport*. Maar er zijn meer redenen aan te wijzen.^{li}

In 1851 organiseerde Londen - destijds het centrum van een leidende natie - als eerste stad een wereldtentoonstelling. Daarna volgden al snel nog vele andere Europese steden, maar er kwamen eveneens lokaal en regionaal talrijke exposities. Gaandeweg werd "sport" daarbij een van de regelmatig terugkerende thema's. Ik beperk me nu verder tot Nederland en noem voor dat land uit een groot aantal voorbeelden een enkele tentoonstelling met ook sport als onderwerp.

Bij het wedstrijdschaatsen op de korte baan in Friesland werd in - waarschijnlijk - 1888 de zogenoemde 'sportmeter' ingevoerd (waarvan verschillende varianten werden ontwikkeld). Daarmee kon ook op afstand zichtbaar worden gemaakt wie van 'twee oogenschijnlijk gelijktijdig aankomende kampioenen' (Leeuwarder Courant, 30 maart 1888, p. 2) in een tweekamp de rit had gewonnen. Won de schaatser op de linkerbaan, dan werd op het hier afgebeelde exemplaar het daarmee corresponderende gat open gelaten, was zijn tegenstander sterker, dan ging de rechterkant open. Foto: Fries Scheepvaart Museum Sneek, dat dit exemplaar in zijn collectie bewaart en vriendelijk toestemming tot publicatie gaf.^{lv}

In de zomer van 1877 organiseerde het 'Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde' een grote 'Historische Tentoonstelling van Friesland' in Leeuwarden. Tot de talrijke objecten behoorden ook de 'Voorwerpen en Platen, betrekking hebbende op Harddraverijen, Hardzeil- en Kaatspartijen'.^{lii} Het woord "sport" werd daarbij overigens niet genoemd: het ging in de Friese hoofdstad nog om de oude, vertrouwde volksvermaken.^{liii} Maar rond diezelfde tijd werd het begrip "sport" ook op dat soort fysieke activiteiten toegepast. Ik haal in dit verband één treffende getuigenis aan, namelijk van 'Het Centraal bestuur van den Frieschen Ijsbond' (het citaat hierna slaat op de jaren tachtig van de negentiende eeuw). Naast de 'culte' van het wedstrijdschaatsen en naast het beoefenen van schaatsen louter om het plezier, was het 'schaatsenrijden [...] toen nog, voor de bewoners van vele afgelegen plaatsen, een levensnoodzakelijkheid, zoodra de beurtvaart was gestremd. Maar het kreeg zijn strijd te strijden tegen de "Goden van den tijd" [d.w.z de moderne manieren van vervoer]. Wel was uit Engeland het begrip "sport" over komen waaien, en menige Friesche hardrijder zal [...] er zich over verwonderd hebben, dat hij niet anders had gedaan dan sport beoefenen, maar voor die hardrijderijen waren geen ijswegen noodig'.^{liv}

De verdere popularisering van het woord "sport" zette vanaf de jaren tachtig door. In de zomer van 1888 'zal te Nijmegen op groote schaal eene tentoonstelling worden gehouden van alles wat op *Sport* betrekking heeft. Ieder die aan rijden, jagen, visschen, roeien, zwemmen of schaatsenrijden [en ook gymnastiek] doet, zal daar het nieuwste en beste op elk gebied vereenigd vinden [...]. Eene commissie heeft zich gevormd om deze tentoonstelling zoo luisterrijk mogelijk te maken. Zij zal zich in verbinding stellen met de besturen van de Sport-Vereenigingen om zich van hare medewerking te verzekeren'.^{lv1} Buurstad Arnhem wilde niet achterblijven. Die organiseerde in juli 1888 een 'Landbouw-tentoonstelling' op het 'Sport- en

Tentoonstellingsterrein aan den Velperweg', met onder andere een 'Schoon- en Hardrijderij voor Landbouwers en hunne Paarden'.^{lvii} In 1889 volgde de stad Groningen met onder meer 'Hippique-feesten' en een 'Tentoonstelling van Artikelen, betrekking hebbende op Hippique-Sport'.^{lviii}

In 1892 was het dan tijd om breed uit te pakken. In Scheveningen viel gedurende de hele zomer de 'Internationale Sport-, Visscherij en Paardententoonstelling' te bewonderen. Het groot(s) opgezette geheel bood plaats aan onder meer een water-, sneeuw-/ijssport-, jacht-, honden- en postduiven- alsmede een internationale paardententoonstelling. Verder waren er wedstrijden op het gebied van oude vermaken als kegelen, kolven, biljarten en kaatsen^{lix} en nieuwe sporten als cricket, croquet, 'Lawn-tennis', 'Foot-ball', wielrijden en schermen.^{lx} De tentoonstelling trok tussen de openingsdag op 1 juni en de afsluiting op 2 oktober maar liefst een 600.000 bezoekers.^{lxi} Bovendien konden geïnteresseerden ook thuis, in hun comfortabele stoel, via de media kennismaken

met sport. Vooral de *Nieuwe Rotterdamse Courant* berichtte uitvoerig over de tentoonstelling.^{lxii}

Van veel kortere duur - namelijk enkele uren -, maar eveneens van grote betekenis voor het (verder) bekendmaken van sport, was het 'Nationaal Sportfeest' op 22 september 1898 ter gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina als Koningin van Nederland. Een groot aantal afgevaardigden van de toenmalige Nederlandse sportwereld presenteerde zich in een lang defilé aan de in dubbele zin jonge Koningin (*31 augustus 1880). 'In elf afdelingen waren de deelnemers gerangschikt in dezen reusachtigen optocht, waarin niet minder dan honderd vijf-en-zeventig verenigingen en meer dan 2000 personen alle takken van in ons land beoefende sport vertegenwoordigden'.^{lxiii} Na afloop van de optocht op de renbaan van landgoed Clingendael bij Den Haag bood - wie anders? - de bekende sportman en vooral ook sportorganisator Pim Mulier uit naam van 469 sportverenigingen (inclusief enkele bonden) de Koningin een buitengewoon fraai uitgevoerd 'Sportalbum' aan. Een groot deel van de Nederlandse sportwereld van dat moment gaf acte de présence in het kostbare boekwerk. Elke tak van sport, traditioneel en modern, had zijn eigen albumblad, vormgegeven door een tiental representanten van de Nieuwe Kunst. De traditionele vermaken waren vertegenwoordigd door onder meer organisaties op het

Twee illustraties uit het Sportalbum van 1898. Karel Sluijterman is de maker van de wervende atletiekafbeelding ('Voor de oefening en daarna'), Menso Kamerlingh Onnes vervaardigde die van het zwemmen. Collectie Koninklijk Huisarchief, archief Koningin Wilhelmina, A50-XIVb-97. (Met dank aan het Koninklijk Huisarchief voor zijn hoffelijke toestemming tot publicatie van de aquarellen.)

gebied van harddraven/-rennen, jacht- en terreinrijden, weerbaarheid (= schieten), kaatsen, kegelen, kolven en schaatsen, terwijl het bij de moderne sporten ging om atletiek, cricket, golf, hockey, tennis, voetbal, wielrijden, roeien en zeilen, zwemmen en schermen.^{lxiv} Wat opvalt aan de hiervoor genoemde activiteiten, is dat 'alles' onder de noemer "sport" viel, van een traditioneel volksvermaak als kolven tot een toen recent ingevoerde, van oorsprong Engelse fysieke bezigheid als hockey. "sport" lijkt in de jaren negentig het nieuwe modewoord te zijn geworden, maar de inhoud daarvan werd niet geproblematiseerd, laat staan gedefinieerd.^{lxv}

Bovenstaande herinneringsmedaille werd uitgegeven ter gelegenheid van de 'Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling' van 1892 in Scheveningen. Op de medaille zijn rondom het Haagse wapenschild attributen van moderne sporten (bijvoorbeeld cricket, tennis en schermen), maar ook van traditionele vermaken als jacht en visserij te zien. De voorzijde bevat het borstbeeld van 'Wilhelmina Koningin der Nederlanden'. Collectie: Pieter Breuker.

Ook in publicaties over sport heerst dezelfde terminologische zorgeloosheid. Een enkel voorbeeld. In 1893 gaf Pim Mulier zijn *Wintersport* uit. In zijn 'Voorbericht' schrijft hij onder meer: "Wintersport" is een bescheiden [sic!] poging van schrijver dezès om aan de Nederlandsche beoefenaars van ijsvermaken hetzij een beeld uit het verleden voor den geest te roepen, of hun iets nieuws op dit gebied mede te delen.'

Het zonder meer naast elkaar zetten van "sport" en "vermaak" manifesteert zich ook heel duidelijk in de inhoud van het boek. Mulier wijdt hoofdstukken aan onder meer het op Engelse leest geschoeide en dus moderne lange-afstandschaatsen, aan curling en bandy, maar ook aan 'Tochten maken', 'Ijszeiltjes', 'Ijsjachten' en 'Sleden'.^{lxvi}

In 1900 verscheen het eerste omvangrijke, als volledig bedoelde overzichtswerk op het gebied van sport in Nederland: Jan Feith. *Het boek der sporten* (357 pp.). In 21 'opstellen' gaf een aantal medewerkers (onder wie vooral ook een jonge^{lxvii} en enthousiaste Feith zelf) een overzicht van het Nederlandse 'sportleven' aan het eind van de 19de eeuw. In de inleiding op zijn boek gebruikt Feith opvallend vaak het woord "sport", als zelfstandig woord, maar ook in vele samenstellingen. Hij noemt behalve "sport" (30x en steeds

Positie van long-stop, tevens bij elken lagen bal over den grond.

Sportpionier en sportbeoefenaar Willem ('Pim') J.H. Mulier heeft ook veel gepubliceerd over sport, bijvoorbeeld *Cricket* (1897). Het boek bevat, naast historische informatie en een overzicht van uitslagen van Nederlandse clubs, een uitvoerige handleiding voor het spel, verlichtigd met tekeningen van de schrijver zelf, zoals bovenstaande illustratie (p. 51). Voorzover niet anders aangegeven, zijn de digitale foto's van de illustraties in dit artikel gemaakt door John van Geffen, Tresoar, Leeuwarden.

met een fiere hoofdletter!) namelijk verder ook nog: 'sporten' (4x), 'sportslieden' (2x), 'sportman' (1x) (naast het nog Engelser - en daarmee stellig voorname klinke - 'sportsman' (2x)), 'sportpromotor' (1x), 'sportvoorkeur' (1x), 'sportleven' (2x), 'sporteigenschappen' (1x), 'sportaanprijzing' (1x), 'sport-encyclopedie' (1x), 'sportsommititeiten' (1) en 'sportopstellen' (1x). Dat zijn 48 vermeldingen op twee pagina's. Het lijkt wel alsof hij het begrip "sport" er bij zijn lezers in wilde hameren. Hij constateert ([p. i]) dan ook terecht dat zijn boek 'tot een loflied op den Sport' is geworden. In die context past ook deze opmerking ([p. ii]): 'In de laatste tien, twintig jaar is de Sport in ons land van een bescheiden iets tot een nationaal iets geworden.' Daarbij zal hij zeker ook aan de sporttentoonstelling van 1892 en de sportoptocht van 1898 gedacht hebben.

De behandelde 'sporten' vertonen een bont en weinig gesystemiseerd geheel aan lichamelijke activiteiten (ik noem ze in de volgorde van het boek): 'jacht & schietsport', cricket, zwemmen, kaatsen, kegelen, kolven, beugelen, voetbal, krachtsport, golf, paardensport, 'jongenssport' (bijvoorbeeld hoepelen, tollen, knikkeren en vliegeren), vissen, schermen, atletiek, 'automobielsport', 'hondensport', zeilen, wielrijden, schaatsenrijden, roeien, 'lawn-tennis', boksen, hockey en bandy. In de beschrijvingen daarvan lopen, ook bij de moderne Engelse sporten, de begrippen "sport" en "spel" regelmatig door elkaar. Soms gebruikt een schrijver nog weer een heel andere term. Zo opent W.E. Bredius W. Ezn. zijn bijdrage over zwemmen met: 'Zonder vrees voor tegenspraak zal wel van het zwemmen gezegd mogen worden, dat het een eerste plaats inneemt onder de verschillende lichaamsoefeningen, die alle te samen onder de algemeene benaming van sport in ons land worden beoefend.'^{lxviii} Feith zelf schrijft over het kaatsen: 'Op de wereldtentoonstelling te Parijs van dit jaar [d.w.z. 1900] behooren de kaatswedstrijden tot de sportvermakelijkheden.'^{lxix} 'Alles' is sport, maar dat wil dus nog niet zeggen dat de oude aanduidingen daarmee zijn verdwenen. Ik wil in de volgende paragraaf nog wat preciezer naar de terminologie kijken.

8. Terminologische onduidelijkheid

"sport", "spel", 'lichaamsoefening', "vermaak", 'vermakelijkheid', maar ook bijvoorbeeld 'volksfeest', 'uitspanning' en 'ontspanning' of combinaties als 'volks-spel', 'volkssport' en 'volksvermaak' zijn in de door mij beschreven periode - 1840 tot 1900 - veelvuldig gebruikte termen, die door elkaar lopen en min of meer synoniem zijn. Kramers 'verduidelijkt' zijn omschrijving uit 1847 van "sport" met termen als "spel", 'uit-

spanning', 'landelijk vermaak', 'veldvermaak', 'lichaamsoefeningen' en 'uitspanningen'.^{lxx} Illustratief ook voor de gehanteerde terminologie is de definitie van het begrip 33 jaar later in de eerste druk van Winkler Prins' beroemd geworden *Geïllustreerde encyclopedie [...]*: 'Sport is een Engelsch woord, hetwelk *vermaak* of *spel* beteekent, inzonderheid een zoodaanig, waaraan de aanzienlijken des lands zich wijden tot versterking des ligchaams, zooals harddraverij, jacht, roeien, boksen, het cricketspel enz.'^{lxxi} De termen "sport", "vermaak" en "spel" gelden hier dus als synoniemen. Zijdelings merk ik op dat deze omschrijving, hoe beknopt ook, om meer dan één reden interessant is: Winkler Prins noemt "sport" een 'Engelsch woord'^{lxxii}, hij legt verband tussen sportbeoefening en sociale klasse en hij vermeldt in één adem oude én nieuwe (lichamelijke) bezigheden.

Het is buitengewoon ingewikkeld om begrippen als "sport", "vermaak" en "spel" (om me daartoe te beperken) op een voor ieder bevredigende wijze te definiëren, getuige bijvoorbeeld ook de pogingen daartoe van de sportsociologen Cees Miermans en Ruud Stokvis.^{lxxiii} De sportfilosoof Johan Steenbergen heeft in 2004 zelfs een proefschrift geschreven over: *Grenzen aan de sport; een theoretische analyse van het sportbegrip*.^{lxxiv} Ik hoef me in dit artikel evenwel niet (op theoretisch niveau) met het vraagstuk van definiëring bezig te houden: waar het hier om gaat, is te laten zien hoe de centrale termen "sport" en "vermaak" in de door mij bestudeerde periode werden gebruikt.^{lxxv}

9. Conclusie en besluit

Ik heb in dit artikel, in het kader van hun sporthistorische context, onderzoek gedaan naar introductie en acceptatie van het begrip "sport" in het Nederlands over de periode 1840 tot ongeveer 1900. Daarbij ben ik ook ingegaan op de verschillende, altijd diffuse betekenissen van die term. "sport" blijkt niet alleen te worden gebruikt voor de moderne (meest uit Engeland overgenomen) fysieke activiteiten, ook de traditionele, inheemse 'vermaken' vallen onder dat begrip. Toch verdwijnen de oude, vertrouwde aanduidingen niet: "sport", '(volks)vermaak' en min of meer synonieme vormen daarvan als "spel" en 'uitspanning' komen naast en door elkaar voor.

Bijna niemand schijnt zich in de door mij bestudeerde periode al te druk te maken over de terminologische chaos. Misschien mogen we concluderen dat er toen veel minder waarde werd gehecht aan helderheid op dat punt dan nu. Een van de eersten die overigens wel stilstaat bij het begrip "sport", is opmerkelijk genoeg noch taalkundige, noch sporthistoricus (avant la

lettre). In *Het Sportboek; handleiding voor openlucht-spelen* (1908) constateert de schrijver, J.A.H. J[ockin], meteen in de eerste zinnen: 'Het woord sport hoewel van Engelschen oorsprong heeft zich langzamerhand dusdanig ingeburgerd, dat weinigen het nog als een vreemd woord zullen beschouwen. *Sport*, kernachtig en bondig is het woord zeker, doch het beeld, dat het bij ons opwekt, is voor velen vaak nog vaag en onbepaald.' Hoewel Jockin - in 1908 gepensioneerd kapitein van de mariniers - probeert een zekere mate van terminologische duidelijkheid te scheppen, komt ook hij er niet uit: 'Toch kunnen we in 't algemeen als tot sport behoorend die vermaken of spelen rekenen, welke behalve een flinke inspanning van ons lichaam, meer of minder grote eischen stelt aan onzen geest, aan ons overleg.' Iets verderop in zijn 'Inleiding' introduceert hij voor bezigheden die 'inspanning van lichaam en geest' vergen, plotse-ling de term 'sportspel'.^{lxxvi}

Er is nog veel nader onderzoek nodig om voor de periode 1840-1900 de begrippen "sport", "vermaak", "spel" enzovoorts beter te definiëren. Weliswaar kan het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* daarbij dienen als goed beginpunt, maar het bestuderen van de primaire bronnen, binnen het kader van hun sporthistorische context, is een eerste vereiste. Ik sluit overigens, gezien bijvoorbeeld Kramers (1847) en Winkler Prins (1880), niet uit dat ook dan de voornaamste conclusie zal zijn dat er een grote mate van terminologische gemakzucht blijkt te bestaan. Het lijkt er voorlopig op dat zowel de term "sport" als "vermaak" en daaraan verwante begrippen in de tweede helft van de negentiende eeuw afwisselend voor twee uiteenlopende sportwerelden konden worden gebruikt. De naar aantallen nog grootste bestond al eeuwenlang, hechte aan tradities, had een conservatieve instelling en vond zijn beoefenaren voornamelijk onder de plattelandsbevolking, de andere was ook qua leeftijd van de beoefenaren jong, vernieuwend en progressief, vormde het speelterrein van de maatschappelijke bovenlaag en was vooral in het begin in de stad te vinden. De eerste is vrijwel verdwenen, de tweede heeft een stormachtige ontwikkeling meege- maakt. Sport heeft in dubbel opzicht - als term en als bezigheid - de strijd met vermaak glorieus gewonnen.

ⁱ Ik heb geen parallel-onderzoek gedaan naar de situatie in het Vlaams en in Vlaanderen, omdat mijn artikel daardoor veel te uitvoerig zou worden. Er is, in het kader van een breder perspectief, echter alle reden zo'n studie op te zetten. Ik heb (in verschillende bronnen) wel gevonden dat waarschijnlijk Hendrik Conscience het woord "sport" in het Vlaams heeft geïntroduceerd, 'halverwege de negentiende eeuw'. Zie bijvoorbeeld:

'Sport als maatschappelijk verschijnsel'. Op:

<http://www.ned.univie.ac.at/non/landeskunde/nl/h11/link2-3htm>

Met dank aan drs. Daniël Rewijk en Pien Breuker-van der Eems, die bij een proefversie van dit artikel enkele inhoudelijke en stilistische kanttekeningen hebben gemaakt.

Dit artikel is eerder gepubliceerd in: *Sportimonium*, jrg. 28 (2008), nr. 3-4, pp. 67-79. Met dank aan de redactie van dat blad voor haar toestemming om mijn artikel ook nog eens in *de Sportwereld* te laten verschijnen.

ⁱⁱ Cees Miermans. *Voetbal in Nederland; maatschappelijke en sportieve aspecten*. Assen, 1955, p. 77 (Miermans dateert daar het reisverhaal trouwens ten onrechte op december 1864); *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel 14. 's-Gravenhage/Leiden (1936), p. 2910.

ⁱⁱⁱ Pieter Breuker. 'Datering en acceptatie van het woord "sport" in het Nederlands'. In: *de Sportwereld*, nr. 38/39 (december 2005), pp. 4-7.

^{iv} Zie daarvoor vooral: Miermans, *a.w.* noot 2, pp. 67-81; Rudolf (Ruud) Stokvis. *Strijd over sport; organisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Deventer, 1979, pp. 47-49; Maarten van Bottenburg. 'Verbreiding en onderscheiding; enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland'. In: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (red.). *In het spoor van de sport; hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem, 2000, pp. 222-229; dezelfde. *Verborgene competitie; over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Nieuwegein, 2004², pp. 125-127. In het rijtje moderne sporten wordt nooit het toch zeer Engelse croquet genoemd, waarschijnlijk omdat het in Nederland altijd een bescheiden rol heeft gespeeld en nauwelijks op wedstrijd-niveau is beoefend (zie: Pieter Breuker. 'De beginjaren van croquet in Nederland, ± 1870 tot ± 1900'. In: *de Sportwereld*, nr. 43 (winter 2006), pp. 3-10.

^v Van Bottenburg, eerste *a.w.* noot 4, p. 223. Het zal bij jagen en paardrijden - vermaken die al eeuwenlang bestonden in Nederland - strikt genomen overigens minder om 'overnemen' dan om vernieuwen en uitbreiden gaan. Van Bottenburg licht die verandering verder niet toe (zie ook noot 15).

^{vi} Een interessante *recente* studie in dit verband is: Mike Huggins. *The Victorians and Sport*. London/New York, 2004, vooral hoofdstuk 9: 'The wider world' (pp. 219-247).

^{vii} Van Bottenburg, eerste *a.w.* noot 4, p. 223.

^{viii} Idem, p. 226. Overigens was Nederland onder leiding van Pim Mulier - op de Internationale Sport-, Visscherij en Paardententoonstelling van 1892 in Scheveningen - de grote gangmaker met betrekking tot de internationale samenwerking op schaatsgebied. Tot zijn successen behoorde niet alleen de oprichting in 1892 van de Internationale Schaatsenrijders Unie, maar zeker ook het winnen van de strijd om de wereldkampioenschappen niet in Engelse mijlen (zoals de Engelsen wilden), maar in meters te houden. Zie: Willem Mulier. *Wintersport*. Haarlem, z.j. [1893], pp. 105-106 en bijvoorbeeld: Hedman Bijlsma en Karel Verbeek. *Niet over één nacht ijs'; geschiedschrijving van de schaats-sport in Nederland ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de*

Koninklijke Nederlandsche Schaatsenrijders Bond. Z.p., z.j. [1982], p. 18.

^{ix} Nico van Horn. 'Terug naar school!' In: *de Sportwereld*, nr. 33 (mei 2004), p. 12. Van Horn maakt in zijn artikel (p. 12) aannemelijk dat cricket niet al in 1845 op Noorthey werd beoefend zoals Pim Mulier had beweerd (Willem Mulier. *Cricket*. Haarlem, 1897, p. 86).

^x Harry Oltheten. 'De geschiedenis van het cricket in Nederland (1883-2008)'. In: *de Sportwereld*, nr. 42 (herfst 2006), p. 30.

^{xi} P.A.F. van Veen † en Nicoline van der Sijs. *Groot Etymologisch woordenboek; de herkomst van onze woorden*. Utrecht/Antwerpen, 1997, p. 832.

^{xii} Ik heb de on line-versie van de *OED* gebruikt (te raadplegen door 'OED' op google in te typen).

^{xiii} Huggins, *a.w.* noot 6, 'Preface', p. [IX].

^{xiv} Breuker, *a.w.* noot 3, p. 4. Het *Groot Etymologisch woordenboek* [...] noemt ook 1847 als oudste datering zonder ter plaatse de bron te vermelden. Navraag heeft mij duidelijk gemaakt dat het *Groot Etymologisch woordenboek* [...] daarvoor eveneens teruggaat op Kramers. Vriendelijke mededeling van dr. Nicoline van der Sijs in een aan mij gerichte e-mail d.d. 6 februari 2008.

^{xv} De invloed van de Engelse paardensport begint volgens Mock eind jaren dertig, begin jaren veertig van de negentiende eeuw. Zie: J.L. Mock. 'Paardensport'. In: Jan Feith (red.). *Het boek der sporten*. Amsterdam, z.j. [1900], pp. 128-132.

^{xvi} A. Jaeger [pseudoniem voor J. Kramers]. *A New Pocket-Dictionary of the English and Dutch and Dutch and English Languages*. Gouda, 1859.

^{xvii} Naar: Jacques van Gent. *Het cricketspel. Proeve van een duidelijk en volkomen denkbeeld*. Leiden, 1995, p. 11[heruitgave van 1848]. Op dezelfde pagina is ook het woord *sporting papers* te vinden.

^{xviii} Idem, p. 13.

^{xix} De betreffende passage is (o.a.) te vinden in: Simon Gorter. *Letterkundige Studiën*. Met een voorwoord van J.G. de Hoop Scheffer. Eerste deel. Amsterdam, 1871, p. 63.

^{xx} Miermans, *a.w.* noot 2, pp. 77-78.

^{xxi} Friedrich Kluge. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache; 20. Auflage bearbeitet von Walther Mitzka*. Berlin, 1967, p. 729.

^{xxii} Ik ga hierbij gemakshalve uit van schriftelijk taalgebruik. Het is natuurlijk niet uitgesloten, waarschijnlijk zelfs, dat het woord "sport" allereerst in gesproken taal is gebruikt, bijvoorbeeld door een bezoeker van Engeland die, eenmaal weer thuis in Nederland, over zijn kennismaking met sport in Engeland heeft verhaald. Zo opgevat zou de oudste 'vindplaats' nog aanzienlijk ouder kunnen zijn.

^{xxiii} Het archief is te raadplegen via: www.archiefleeuwarder-courant.nl. Het woord "sport" komt al veel eerder in de krant voor, maar dan in de betekenis van 'onderdeel van een trap'.

^{xxiv} Nicoline van der Sijs. *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en hun betekenissen* [handelseditie

van haar proefschrift: *Etymologie in het digitale tijdperk: een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*]. Amsterdam, 2001, pp. 274-275.

^{xxv} Van der Sijs, *a.w.* noot 24, p. 487; Van Veen † en Van der Sijs, *a.w.* noot 11, p. 111.

^{xxvi} Van Veen † en Van der Sijs, *a.w.* noot 11, p. 771 resp. 434.

^{xxvii} Miermans, *a.w.* noot 2, pp. 71-79.

^{xxviii} Over wielclubs is weinig geschreven. Ik heb net een studie gepubliceerd over 'T.O.G.I.D.O., een Leeuwarder fietsclub (1903-1906)'. In: *de Sportwereld*, nr. 48 (lente 2008), pp. 3-13).

^{xxix} *Leeuwarder Courant*, 2 februari 1886, p. 1. In een advertentie d.d. 1 oktober 1885 roept de uitgever van de *Sport-Almanak* verenigingen op zich te melden voor de uitgave voor 1886 (bron: *Leeuwarder Courant*, 3 oktober 1885, p. 4). Op basis daarvan zet ik het aantal verenigingen van ongeveer 150 op eind 1885.

^{xxx} Stokvis, *a.w.* noot 4, p. 37.

^{xxxi} Van Bottenburg, eerste *a.w.* noot 4, pp. 221-222. Van Bottenburg komt voor wat betreft de 'inheemse' sporten op 1.227 verenigingen, voor gymnastiek bedraagt dat aantal 219, terwijl cricket, golf, hockey en tennis 'elk minder dan twintig' verenigingen tellen; 'alleen het aantal voetbalclubs lag wat hoger'. Het kaatsen - hoewel rond 1900 al vrijwel beperkt tot Friesland - was toentertijd relatief gezien nog een grote sport: de kaatsbond telde in 1903 een 2.000 leden (zie: Doekle Yntema. 'De KNKB en zijn afdelingen: het fundament van de bond'. In: Pieter Breuker (eindred.). *Kaatsen: lange traditie, levende sport; bij het eeuwfeest (1897-1997) van de Koninklijke Nederlandse Kaatsbond (KNKB)*. Leeuwarden/Ljouwert, 1997, p. 120. De genoemde aantallen zeggen nog niet alles omdat ze de ongeorganiseerde sportbeoefenaars buiten beschouwing laten. Het meest sprekende voorbeeld daarvan vormt het schaatsen.

^{xxx} J.W.G. Coops, Mr. H. van Manen en Mr. J.J. Koeleman (red.). *Haagsche Cricketclub 1878-1928*. 's-Gravenhage, 1928, p. 5.

^{xxx} *Franeker Courant*, 4 april 1922, p. 1.

^{xxx} Theodor Rulemann. *Das groÙ illustrierte Sportbuch; ausführliche Darstellungen der modernen Sportarten [...]*. Berlin, z.j. [± 1908], p. [IV].

^{xxxv} Jan ter Gouw. *De volksvermaken*. Haarlem, 1871, pp. 563-564.

Ter Gouw heeft het evenmin op paardenrennen begrepen: 'Men leest jaarlijks in de dagbladen, hoeveel edele Lords zich er bij hebben geruïneerd, en huizen en schilderijen, paarden en stallen verkopen om hun verlies te betalen [...]. Wij houden het met onze oude vaderlandsche harddraverijen, waar de lieden zich meer bij vermaken en minder ruïneren.' (p. 581).

^{xxxvi} Frederik Nagtglas. *Iets over volksvermaken; bekroonde prijsverhandeling, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Amsterdam/ Deventer/ Leiden, 1866, p. 45.

³⁷ In de inleiding op zijn boek (p. 3) schrijft Nagtglas onder meer: 'De lust voor goede volksfeesten moge verflauwd zijn, - weggestorven is die nog niet; door belangstelling, volharding en verstandige leiding is herstel mogelijk. Om dit te bewerken, dient echter gelet te worden op ons eigenaardig volkskarakter en sterk

ontwikkeld nationaliteitsgevoel. Afkeerig van 't geen vreemd is, zal ons volk het meest aangetrokken worden door die uitspanningen, welke, gegrond in onzen Nederlandschen landaard, hier oudtijds in gebruik waren. Aan bouwstoffen voor dergelijke vermaken ontbreekt het niet. Het verledene is rijk genoeg, om, gewijzigd naar den beschavingstoestand van onzen tijd, een schone toekomst te bereiden.'

In de laatste zin geeft Nagtglas ook aan dat het zonder meer bewaren van de volksvermaken niet genoeg is: ze moeten worden 'gewijzigd naar den beschavingstoestand van onzen tijd.' Die gedachte herhaalt hij verderop, waar hij stelt dat het nodig is 'om de hinderpalen uit den weg te ruimen, welke de veredeling der volksvermaken tegenhouden.' (p. 51). Ter Gouw (die, zeer opmerkelijk, Nagtglas in zijn studie volkomen negeert. Jalousie de métier?) heeft letterlijk hetzelfde oogmerk: 'Veredeling van 't Volksvermaak!' (Ter Gouw, *a.w.* noot 35, p. 95). Dat streven is een typische uiting van het wijdverbreide negentiende-eeuwse burgerlijke beschavingsoffensief. Zie: Pieter Breuker. 'Acht eeuwen kaatsen: van Frans kloostervermaak tot Fries cultuurbezit'. Te verschijnen in het decembernummer 2008 van *Leidschrift*.

xxxvii *Leeuwarder Courant*, 9 april 1892, p. 5.

xxxviii Idem, 11 juni 1894, p. 2 resp. 11 april 1895, p. 2.

xxxix Idem, 1 oktober 1886, p. 2.

xl Idem, onder meer 19 juli 1895, p. 5, 5 augustus 1895, p. 2 en 10 september 1886, p. 2.

xli Bijvoorbeeld in de krant van 18 september 1895, p. 6: 'Een gezonde tak der sport is de beoefening der gymnastiek.' Ter Gouw (*a.w.* noot 35) is over (moderne) school- en kamergymnastiek op zijn best neutraal (pp. 304 en 375), maar vaker expliciet afwijzend (pp. 285, 297 en 313): hij stelt daar de (oude en vrije) 'straatgymnastiek' tegenover, waartoe hij onder meer 'de volgende exercitiën' rekent: 'het loopen op houten en ijzeren leuninggen zonder balanceerstok; het molendraaijen; het loopen op de handen [...] het klimmen in boomen en lantarenpalen, op de wippen der bruggen, ja op de torens zelfs' (p. 313). Daarbij sluit zijn opmerking over 'natuurgymnastiek' aan: 'De mensch is van nature geneigd tot het bewegen van armen en beenen, wat in de taal der pedagogen "de Natuurgymnastiek" heet. En daarom is ook het stil zitten op een schoolbank zoo'n ijselijke plaag voor de jongens.' (p. 10). Het zal niet verbazen dat Ter Gouw daarentegen 'turnoefeningen' in een negatieve context noemt (p. 92). Ter Gouw laat zich in het algemeen gesproken positief uit over het oude en (in zijn ogen daarmee) oorspronkelijke, terwijl hij weinig van vernieuwingen moet hebben. Ik geef daarvan één voorbeeld: 'Weldra zullen, door de vereenigde magt van moderne beschaving en verbeterde policie, ook de laatste overblijfselen der oude straatvermaken weggevaagd, en door één nieuw en algemeen vervangen worden. Het straatvermaak der toekomst zal zijn – het c o u r a n t e n l e z e n.' (pp. 663-664). Dat betekent overigens niet dat Ter Gouw kritiekloos tegenover alle oude volksvermaken staat: zo verzet hij zich tegen mens- en dierkwellende vermaken (bijvoorbeeld op pp. 571 en 595 resp. 597). Die houding past uiter-

aard in zijn streven naar veredeling van de volksvermaken (zie noot 37).

xlii 'Jan Cornelis Burkens. 'Wielrijden'. In: Jan Feith, *a.w.* noot 15, p. 235. Fietsers hadden tot in de 20ste eeuw een slechte naam: ze verstoorden de rust van mens en dier op het platteland, veroorzaakten ongelukken en heetten ongemanierd in de omgang met hun medemens. Zie: Pieter Breuker, *a.w.* noot 28, pp. 7-8.

xliiii Ook uit 1894 dateert een vindplaats bij Wytze Petrus de Vries. *De Lapekoer fen Gabe-Skroar trochskodde [...]*. Deventer, 1894, p. 11.

xliv Waling Dykstra. *Feestrede, útspritsen to Ljouwert by 't oantinken fen 't fyftichjierrig birstean fen 't Selskip for fryske tael- en skriftenken-nisse*. Ljouwert, z.j. [1894], p. 21.

xlvi Cornelis Kruyskamp. *Van Dale; Groot Woordenboek der Nederlandse Taal [...]*. 's-Gravenhage, 1976¹⁰, p. 2809.

xlvii 'Sportliederen'. In: *Algemeen Nederlandsch Studentenweekblad "Minerva."*; extra nummer voor de Groninger lustrunfeesten van September 1894, uitgaande van de Groninger Redactie, p. 5. Met dank aan collega professor dr. Siemon Reker, die me op beide 'Sportliederen' heeft gewezen.

xlviii Van der Sijs, *a.w.* noot 24, heeft over de periode 1801-1900 345 en over 1901-2000 1429 leenwoorden uit het Engels gevonden (de cijfers voor het Frans zijn 1382 resp. 487 (p. 214)). Alleen voor sport noemt Van der Sijs voor de negentiende eeuw 13 en voor de twintigste eeuw 30 met zekerheid aan het Engels ontleende termen (pp. 487-489).

xlix Het gaat om Antoon ('Toon') Abspoel. Zie: Jurryt van de Vooren. 'Vergeten sporthelden: Toon Abspoel'. Op: www.sportgeschiedenis.nl, d.d. 23 augustus 2007. Uit Van de Voorens stuk is het precieze beginjaar niet op te maken. Tot voor kort gold John Coucke als eerste Nederlandse sportjournalist. Zie bijvoorbeeld: Ruud Paauw. 'Vijftig jaar sportjournalistiek in Nederland'. In: Wilfred van Buuren en Theo Stevens (red.). *Sportgeschiedenis in Nederland*. Amsterdam, 1998, p. 68. In zijn *Honderd jaar sport [...]* (Amsterdam, 1960) stelt Marcus Jan Adriani Engels: 'In de tachtiger jaren [van de negentiende eeuw] voelden de Nederlandse kranten zich verre verheven boven hardloperijen, voetballen of ander jongenswerk' (p. 33).

l Dan worden - een enkele voorloper als de Haagsche Cricket Club (1878) en de Haarlemsche Football Club (1879) buiten beschouwing gelaten - ook de eerste op Engelse leest geschoeide clubs gesticht.

¹ Ik ga in dit artikel helemaal niet in op de rol van het leger bij de invoering en (verdere) popularisering van sport, met name gymnastiek, maar verder ook bijvoorbeeld schermen en zwemmen. Het onderwerp verdient evenwel nog eens een monografie, waarbij zowel aandacht moet worden besteed aan de sport voor de militaire elite als voor de 'gewone' soldaten. Zie voor de eerste groep vooral: Peter Los. *Sport en gymnastiek op de Koninklijke Militaire Academie; 175 jaar militaire lichaamsbeweging*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA. Amsterdam, 2002.

li *Gids voor de bezoekers der Historische Tentoonstelling van Friesland*

[...]. Leeuwarden, 1877, pp. 263-266.

lii Zie daarvoor bijvoorbeeld: Samuel Sr. Coronel. *Herinneringen aan de historische Tentoonstelling van Friesland*. Leeuwarden, 1878, hoofdstuk IX: 'Volksvermaken' (pp. 116-132).

liii J.H. Rijpkema. *Gedenkschrift bij het 50-jarig bestaan van den Frieschen Ijsbond 1886-1936 [...]*. Leeuwarden, 1936, p. 4.

liv Zie voor werking en gebruik van het hulpmiddel: 'De Sportmeter'. In: *Nieuwsblad van Friesland*, 18 maart 1905, p. 2.

lv *Leeuwarder Courant*, 12 februari 1887, p. 2.

lvi *Idem*, 23 april 1888, p. 6.

lvii *Idem*, 29 december 1888, p. 4.

lviii Het kaatsen werd, door toedoen van de kaatsclub 'Bolsward', trouwens pas later toegevoegd. Het eens algemeen in Nederland gangbare spel was, zoals al opgemerkt in noot 31, aan het eind van de 19de eeuw al grotendeels tot Friesland beperkt. Zie: Pieter Breuker. "Boerenkaatsen' in Zuid-Holland: een verdwenen cultuurgood'. In: Pieter Breuker. *Oan de hang; in samling skôgingen, artikels en lêzingen oer keatsen, keatshistoarje, keunst en kultuer*. Dronryp, 1998, pp. 66-86.

lix *Leeuwarder Courant*, 16 april 1892, p. 5 resp. 7 mei 1892, p. 2 resp. 9 mei 1892, p. 9 resp. 1 augustus 1892, p. 5. Ik heb me in de bronnen over de tentoonstelling beperkt tot de *Leeuwarder Courant*: die berichtte daarover dan wel niet wekelijks, maar toch zeer regelmatig, waarmee tegelijk duidelijk wordt hoeveel belang er - ook in het 'afgelegen' Friesland - aan het evenement in Scheveningen werd gehecht. Het waterrijke Friesland had overigens zijn eigen 'commissie' voor de 'ijs- en sneeuwspport', bestaande uit Sjouke H. Hylkema, Reitze Bloembergen en Marcus Mz. van Heloma, drie vooraanstaande Friezen (*Leeuwarder Courant*, 9 mei 1892, p. 9).

lx De *Leeuwarder Courant* van 21 september 1892 (p. 2) meldt dat er tot en met 18 september 563.057 bezoekers waren geweest.

lxi Vriendelijke mededeling van drs. Daniël Rewijk. Het lijkt me geen toeval te zijn dat juist een randstedelijke (en liberale) krant zoveel aandacht aan de tentoonstelling schonk, omdat verreweg de meeste sportverenigingen in de Randstad waren gesitueerd. Van de weliswaar over het gehele land verspreide 469 verenigingen die zich in het 'Sportalbum' presenteerden, luidt qua plaats van herkomst de top-vijf als volgt: Amsterdam: 82; Rotterdam: 37; Den Haag: 31; Haarlem: 17 en Utrecht: 11 (samen 178). Gerekend naar aantallen plaatsen per provincie waren vooral Noord-Brabant en Noord-Holland goed vertegenwoordigd, maar ook Gelderland, Zuid-Holland en Friesland lieten zich zien.

lxii *Officieel Gedenboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria [...]*. Amsterdam, z.j., p. 435.

lxiii Het Sportalbum wordt bewaard in het Koninklijk Huisarchief. Op www.koninklijkhuis.nl/content.jsp?objectid is veel informatie over het Sportalbum te vinden. Ik hoop binnenkort in een aparte studie aandacht te besteden aan dat fraaie en in sporthistorisch opzicht belangrijke document.

lxiv Hoewel ik daarvan niet veel bewijzen ben tegengekomen,

beperkte het begrip zich ook niet altijd tot louter fysieke activiteiten. Tot de wedstrijden tijdens de Internationale Sport-, Visscherij en Paardententoonstelling te Scheveningen behoorde, zij het pas 'na herhaalden en toenemenden aandrang' ook het schaken, maar met levende schaakstukken! Ook die vernieuwing kwam uit Engeland: 'In ons land is [een] dergelijke schaakwedstrijd met levende figuren nog niet gehouden, maar in Engeland zijn zij veel in zwang en maken grooten opgang.' (*Leeuwarder Courant*, 24 september 1892, p. 2).

lxv Willem Mulier, *a.w.* noot 8, ongenummerde pagina voorin respectievelijk [pp. 191-192].

lxvi Jonkheer Johannes ('Jan') Feith is in 1874 geboren.

lxvii In: Jan Feith (red.), *a.w.* noot 15, p. 42. Op bladzijde 46 maakt Bredius overigens verschil tussen zwemmen als 'lichaamsoefening' in de zin van fysieke activiteit en als wedstrijdssport. Het woord 'lichaamsoefening' in eerstgenoemde betekenis komt al in de achttiende eeuw voor: Johannes le Francq van Berkhey. *Natuurlyke Historie van Holland*. Derde deel, derde stuk. Amsterdam, 1773, p. 1397. In het volgende citaat, oorspronkelijk uit 1838, kunnen we 'Engelsche ligchaams-oefeningen' als een vroege omschrijving van het woord "sport" opvatten: 'niets wilde [in 'eenige gesprekken met den Engelschman'] vatten: tot dat ik, bij toeval, het gesprek op Engelsche ligchaams-oefeningen en volksvermaken bragt.' In: (via google) *iWNT*, s.v. "volksvermaak") Jacob Geel. *Onderzoek en Phantasie; Gesprek op den Drachenfels; Het Proza*. Leiden, 1871³, p. 25.

lxviii In: Jan Feith, *a.w.* noot 15, p. 56.

lxix Ook Ter Gouws centrale term "(volks)vermaak" is bepaald niet eenduidig. Hij zegt daarover meteen in zijn "Inleiding": 'Wat Volksvermaken zijn, weet ieder, ja beter dan een "taalgeleerde" 't zou kunnen "definiëren".'

Toch geeft hij een toelichting: zowel het begrip 'volk' als 'vermaken' neemt hij 'in den ruimsten zin', het eerste lid betreft dus 'niet uitsluitend het *plebs*, maar de geheele natie, met haar Vorsten en Edelen zelfs' en in het tweede lid gaat het niet alleen om wat 'b.v. in de couranten als "Vermakelijkheden" wordt aangekondigd, of bij openbare feesten als "Volksvermaken" wordt aangerigt. Ik versta daaronder ook allerlei oude gebruiken, waarbij gezongen en gesprongen, en natuurlijk ook gegeten en gedronken wordt; alle spel van ouden en jongen; elke traditioneele volkspret, al begrijpen ook velen niet eens meer, waar de pret eigenlijk om is; ja, alle dingen, die tot eenige vrolijkheid aanleiding geven, - begrafenissen en vechtpartijen zelfs niet uitgezonderd.' (p. 1). In zijn boek gebruikt hij, min of meer als synoniemen voor "(volks)vermaak", ook "spel", "(volks)pret" en "(volks)uitspanning" (passim). Op één plaats scheidt hij, onder het aanwenden van nog weer een nieuwe aanduiding, een zekere terminologische duidelijkheid: 'liefhebberijen' zijn de 'vermaken van enkelen', maar omdat 'de som van al die enkelen het volk is, - zoo is ook de som van alle liefhebberijen volksvermaak' (p. 685).

lxx Anthony Winkler Prins (hoofdred.). *Geïllustreerde encyclopaëdie: Woordenboek voor Wetenschap en Kunst, Beschaving en*

Nijverheid. Deel 13. Amsterdam, 1880.

lxxi Op zichzelf is die aanduiding dubbelzinnig; ze kan een louter etymologische betekenis hebben (verwijzen naar de niet-Nederlandse herkomst), maar ook aangeven dat het woord nog als vreemd wordt ervaren.

lxxii Miermans, *a.w.* noot 2, pp. 22-30; Stokvis, *a.w.* noot 4, pp. XV-XIX. Stokvis stelt betekenis en gebruik van de termen "sport", "(volks)vermaak", "lichaamsoefening", "gymnastiek" en "spel" overigens al te eenvoudig voor (pp. XVIII-XIX). Het is opvallend dat de sportsocioloog Van Bottenburg zich in zijn *Verborgene competitie* [...] helemaal niet aan een definitie waagt.

lxxiii Johan Steenbergen. *Grenzen aan de sport; een theoretische analyse van het sportbegrip*. Maarssen, 2004.

lxxiv Wel heb ik in principe onderscheid gemaakt tussen (traditioneel) "vermaak" (door mij soms ook met "spel" aangeduid) en (moderne) "sport".

lxxv J.A.H. [Jockin]. *Het Sportboek; handleiding voor openlucht-sporten*. Amsterdam, z.j. [1908], p. 5 resp. 7.

Literatuur

Adriani Engels, Marcus Jan. *Honderd jaar sport [...]*. Amsterdam, 1960.

Algemeen Nederlandsch Studentenweekblad "Minerva."; extra nummer voor de Groninger lustrumfeesten van September 1894, uitgaande van de Groninger Redactie, p. 5.

Bottenburg, Maarten van. 'Verbreiding en onderscheiding; enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland'. In: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (red.). *In het spoor van de sport; hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem, 2000.

Bottenburg, Maarten van. *Verborgene competitie; over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Nieuwegein, 2004².

Breuker, Pieter. 'Boerenkaatsen' in Zuid-Holland: een verdwenen cultuurgoed'. In: Pieter Breuker. *Oan de hang; in samling skôgingen, artikels en lêzingen oer keatsen, keatshistoarje, keunst en kultuer*. Dronryp, 1998, pp. 66-86.

Breuker, Pieter. 'Datering en acceptatie van het woord "sport" in het Nederlands'. In: *de Sportwereld*, nr. 38/39 (december 2005), pp. 4-7.

Breuker, Pieter. 'De beginjaren van croquet in Nederland, ± 1870 tot ± 1900'. In: *de Sportwereld*, nr. 43 (winter 2006), pp. 3-10.

Breuker, Pieter. 'T.O.G.I.D.O., een Leeuwarder fietsclub (1903-1906)'. In: *de Sportwereld*, nr. 48 (lente 2008), pp. 3-13.

Burkens, Jan Cornelis. 'Wielrijden'. In: Jan Feith. (red.). *Het boek der sporten*. Amsterdam, z.j. [1900], pp. 225-260.

Bijlsma, Hedman en Karel Verbeek. 'Niet over één nacht ijs'; geschiedschrijving van de schaatsport in Nederland ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Nederlandsche Schaatsenrijders Bond. Z.p., z.j. [1982].

Coops, J.W.G., Mr. H. van Manen en Mr. J.J. Koeleman (red.). *Haagsche Cricketclub 1878-1928*. 's-Gravenhage, 1928.

Coronel, Samuel Sr. *Herinneringen aan de historische Tentoonstelling van Friesland*. Leeuwarden, 1878.

Dykstra, Waling. *Feestrede, útspritsen to Ljouwert by 't oantinken fen 't fyftichjierrig bistan fen 't Selskip for fryske tael- en skriftenkennis*. Ljouwert, z.j. [1894].

Francq van Berkhey, Johannes Ie. *Natuurlyke Historie van Holland*. Derde deel, derde stuk. Amsterdam, 1773.

Franeker Courant, 4 april 1922, p. 1.

Geel, Jacob. *Onderzoek en Phantasie; Gesprek op den Drachenfels; Het Proza*. Leiden, 1871³.

Gent, Jacques van. *Het cricketspel. Proeve van een duidelijk en volkomen denkbeeld*. Leiden, 1995 [heruitgave van 1848].

Gids voor de bezoekers der Historische Tentoonstelling van Friesland [...]. Leeuwarden, 1877.

Gorter, Simon. *Letterkundige Studiën*. Met een voorwoord van J.G. de Hoop Scheffer. Eerste deel. Amsterdam, 1871.

Gouw, Jan ter. *De volksvermaken*. Haarlem, 1871.

Horn, Nico van. 'Terug naar school!' In: *de Sportwereld*, nr. 33 (mei 2004), p. 12.

<http://www.koninklijkhuis.nl/content.jsp?objectid>

<http://www.ned.univie.ac.at/non/landeskunde/nl/h11/link2-3htm>

Huggins, Mike. *The Victorians and Sport*. London/New York, 2004.

Jaeger, A. [pseudoniem voor J. Kramers]. *A New Pocket-Dictionary of the English and Dutch and Dutch and English Languages*. Gouda, 1859.

[Jockin], J.A.H. *Het Sportboek; handleiding voor openlucht-sporten*. Amsterdam, z.j. [1908].

Keller, Gerard. *Geïllustreerd Uitspanningsboek voor jongens. Naar het Hoogduitsch*. Utrecht, z.j.³

Kramers, Jacob. *Algemeene Kunstwoordentolk, bevattende de vertaling en verklaring van alle vreemde woorden en zegswijzen, die in geschriften van allerlei aard, in de taal der Zamenleving, in handel, bedrijf enz. voorkomen*. Gouda, 1847.

Kruyskamp, Cornelis. *Van Dale; Groot Woordenboek der Nederlandse Taal [...]*. 's-Gravenhage, 1976¹⁰.

www.archiefleeuwardercourant.nl

Los, Peter. *Sport en gymnastiek op de Koninklijke Militaire Academie; 175 jaar militaire lichaamsbeweging*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA. Amsterdam, 2002.

Miermans, Cees. *Voetbal in Nederland; maatschappelijke en sportieve aspecten*. Assen, 1955.

Mock, J.L. 'Paardensport'. In: Jan Feith (red.). *Het boek der sporten*. Amsterdam, z.j. [1900], pp. 126-145.

Mulier, Willem. *Wintersport*. Haarlem, z.j. [1893].

Mulier, Willem. *Cricket*. Haarlem, 1897.

Nagtglas, Frederik. *Iets over volksvermaken; bekroonde prijsverhandeling, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Amsterdam/ Deventer/ Leiden, 1866.

Nieuwsblad van Friesland, 18 maart 1905, p. 2.

- Officiëel Gedenboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria [...]. Amsterdam, z.j.
- Oltheten, Harry. 'De geschiedenis van het cricket in Nederland (1883-2008)'. In: *de Sportwereld*, nr. 42 (herfst 2006), p. 30.
- Oxford Etymological Dictionary, on line-versie.
- Paauw, Ruud. 'Vijftig jaar sportjournalistiek in Nederland'. In: Wilfred van Buuren en Theo Stevens (red.). *Sportgeschiedenis in Nederland*. Amsterdam, 1998, pp. 67-78.
- Rulemann, Theodor. *Das große illustrierte Sportbuch; ausführliche Darstellungen der modernen Sportarten [...]*. Berlin, z.j. [± 1908].
- Rijkema, J.H. *Gedenkschrift bij het 50-jarig bestaan van den Frieschen Ijsbond 1886-1936 [...]*. Leeuwarden, 1936.
- Steenbergen, Johan. *Grenzen aan de sport; een theoretische analyse van het sportbegrip*. Maarssen, 2004.
- Stokvis, Rudolf (Ruud). *Strijd over sport; organisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Deventer, 1979.
- Sijs, Noline van der. *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en hun betekenissen* [handelseditie van haar proefschrift: *Etymologie in het digitale tijdperk: een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*]. Amsterdam, 2001.
- Veen, P.A.F. van + en Noline van der Sijs. *Groot Etymologisch woordenboek; de herkomst van onze woorden*. Utrecht/Antwerpen, 1997.
- Vooren, Jurryt van de Vooren. 'Vergeeten sporthelden: Toon Abspoel'. Op: <http://www.sportgeschiedenis.nl>, d.d. 23 augustus 2007.
- Vries, Wytze Petrus de. *De Lapekoer fen Gabe-Skroar trochskodde [...]*. Deventer, 1894.
- Winkler Prins, Anthony (hoofred.). *Geïllustreerde encyclopædie: Woordenboek voor Wetenschap en Kunst, Beschaving en Nijverheid*. Deel 13. Amsterdam, 1880.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel 14. 's-Gravenhage/Leiden (1936).
- Yntema, Doekle. 'De KNKB en zijn afdelingen: het fundament van de bond'. In: Pieter Breuker (eindred.). *Kaatsen: lange traditie, levende sport; bij het eeuwfeest (1897-1997) van de Koninklijke Nederlandse Kaatsbond (KNKB)*. Leeuwarden/Ljouwert, 1997, pp. 113-120.